

Maaltijd in een van de tehuizen van Zandbergen.

□ ARCHIEF EEMLAND, ARCHIEF ZANDBERGEN

Een kindertehuis in oorlogstijd

Maatschappij Zandbergen Amersfoort 1940 - 1945

De directeur opgepakt en gedeporteerd, gevorderde panden, Joodse onderduikers, pupillen die zich schuil houden voor de Arbeitseinsatz, terwijl anderen zich aansluiten bij de Luftwaffe. Bewoners van kindertehuis Maatschappij Zandbergen ondervinden in 1940 - 1945 de gevolgen van de oorlog directer en heviger dan de gemiddelde Nederlander. Dankzij een uniek dagboek is bijna van dag tot dag te volgen hoe zij de laatste drie oorlogsjaren doorstaan hebben.

'Sedert een week is de Dir. weg.' Met dat nuchtere zinnetje begint op 24 september 1942 het oorlogsdagboek dat zich bevindt in het archief van Zandbergen, kindertehuis in Amersfoort. 'Dir.' is de directeur, Daan Mulock Houwer. In opdracht van de *Sicherheitsdienst* hebben drie Nederlandse politiefunctarissen hem op 17 september opgepakt en weggevoerd. Het bestuur van Zandbergen vraagt zijn vrouw Kea Mulock Houwer-Post zijn taken over te nemen. Die gaat akkoord, hoewel ze ook de zorg over vier eigen kinderen heeft.

Pleegzorg en kindertehuizen

Als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt, bestaat Maatschappij Zandbergen uit vier tehuizen: het Orttuis, Trekerbergje, Zandwijk en De Korhoen, die, net als de directeurswoning en het naastgelegen kantoor, gelegen zijn in het Leusderkwartier in Amersfoort-Zuid. Er verblijven ongeveer 120 kinderen tussen de 4 en 18 jaar. Sommigen van hen zijn wees, de meesten zijn door de kinderrechtter uit huis geplaatst, omdat hun ouders hen geen behoorlijke verzorging en opvoeding kunnen geven of

Maurice van Lieshout

Publicist en eindredacteur van dit tijdschrift.

Kinderen en medewerkers van Zandbergen klaar voor de evacuatie, 13 mei 1940.

□ ARCHIEF EEMLAND, ARCHIEF ZANDBERGEN

omdat ze vanwege hun problematisch gedrag thuis niet te handhaven zijn. Daarnaast heeft Zandbergen de voogdij over 100 pleegkinderen.

Zandbergen is in 1874 opgericht als *Maatschappij tot Opvoeding van Weezen in het Huisgezin* en staat aan de wieg van de moderne pleegzorg in ons land. In de 65 jaar die daarop volgen, wordt naast de pleegzorg de opvoeding van (problematieke) kinderen in tehuizen steeds belangrijker. Dat gebeurt in een kleinschalige, zo 'gezinsachtig' mogelijke leefomgeving. Uniek voor de kinderbescherming in ons land zijn de coëducatie (jongens en meisjes door elkaar), vormen van zelfbestuur door de pupillen en het opnemen van kinderen van alle gezindten. Na een korte periode in Dokkum verhuist de Maatschappij in 1880 naar Amersfoort naar het landgoed waaraan zij sindsdien haar naam ontleent.

In 1940 staat Daan Mulock Houwer aan het hoofd van Zandbergen. Zelf wees geworden op zijn 14e, komt hij in 1917 bij Zandbergen terecht. Tien jaar later worden hij en zijn vrouw Kea Post 'tante' en 'oom' (groepsleiders) van een van de tehuizen van de Maatschappij. In 1933 wordt hij directeur en weet hij Zandbergen na een periode van bezuinigingen en reorganisatie tot nieuwe bloei te brengen. Mulock Houwer is een charismatische man die door zijn publicaties en activiteiten nationale en internationale faam zal verwerven als vernieuwer van de jeugdzorg.²

Woekeren met ruimte

Al in 1939 doet de, dan nog dreigende, oorlog zich gelden. Eind augustus worden bij de algemene mobilisatie twee personeelsleden, een bestuurslid en elf pupillen van Zand-

bergen onder de wapenen geroepen. Bijna een jaar later keren ze een voor een terug, twee zijn er bij gevechten met de Duitsers licht gewond geraakt.

Als Duitsland Nederland binnenvalt, treedt voor Amersfoort een evacuatieplan in werking. De stad ligt in de vermoedelijke gevechtszone en daarom moeten 44.000 personen zo snel mogelijk vertrekken. De kinderen en

Duitse troepen in Amersfoort op de Leusderweg waaraan ook het tehuis Trekerbergje lag.

□ BEELDBANK WO2 - NIOD

Huize Ingeborg aan de Paradijsweg in De Treek, Leusden, eind jaren 40.

□ ANSICHTKAART | COLLECTIE ARCHIEF EEMLAND

medewerkers van Zandbergen zijn op pinksterzondag 12 mei 1940 aan de beurt. Vlot gaat het niet: 'we [stonden] ruim 5 uur op de Scheltemalaan te wachten op autobussen, die niet kwamen, terwijl we kanongebulder kregen, waarop we allerminst verdacht waren'. Iedereen moet de twee kilometer naar het station lopen, de 'hele stad was in het donker, overal soldaten en de stemming angstig en luguber. De trein reed langzaam [...] was geblinderd [en] stampvol'. Eindbestemming is Heerhugowaard, waar de hele groep zijn intrek neemt in de feestzaal van een café. Tien dagen later keert iedereen terug.

Zandbergen raakt die eerste oorlogsjaren overvol en alleen al in 1940 moeten 70 verzoeken om opname van kinderen wegens plaatsgebrek afgewezen worden. Vanwege de grote doorstroming in de tehuizen en 'het onevenwichtige type kinderen' die de voor coëductie noodzakelijke 'vertrouwensfeer en de rust' bedreigen, besluit het bestuur het samenwonen van jongens en meisjes te beëindigen. Alleen de allerjongste groep in Zandwijk blijft gemengd, terwijl het Orttuis verder gaat als jongenshuis en Treekerbergje als meisjeshuis.

Lang zal ook dit arrangement niet duren. In maart 1941 vordert de bezetter het Orttuis voor de eerste keer en moet er met ruimte geïmproviseerd worden. Gelukkig krijgt Zandbergen de beschikking over Huize Ingeborg, het clubgebouw van het Jonge Vrouwen Gilde dat gelegen is in de bossen van De Treek in Leusden, enkele kilometers van de directeurswoning en de andere tehuizen. Het wordt een noodopvang voor pupillen van 5 tot 19 jaar onder leiding van Hertha Müller Kühnental, die anderhalf jaar eerder in dienst is getreden als hoofd van Zandwijk en De Korhoen. Zij, Kea Mulock Houwer en een hoofdleidster zijn later de enigen die weten dat zowel sommige kinderen als mede-

Kea Mulock Houwer - Post in 1950.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

werkers van Huize Ingeborg Joods zijn. Als de Duitsers een deel van het terrein in beslag nemen, nodigt 'Tante Hertha' hen uit om het kerstspel bij te wonen. De Duitse soldaten die komen kijken, zijn ontroerd door het meisje dat de rol van Maria speelt. Ze weten niet dat zij Joods is.

'Miserabele nacht'

In juni 1941 krijgt Mulock Houwer het verzoek van zijn vriend Kees Sisselaar om onderdak te bieden aan een 24-jarige Engelandvaarder en luitenant van de Prinses Irene Brigade. Onder de schuilnaam 'Kees Visser' verblijft deze Wiek Schrage als 'volontair' met tussenpozen bij het gezin Mulock Houwer. Tijdens zijn verblijf verzamelt hij militaire inlichtingen, vooral over vliegbasis Soesterberg. In november doet hij met een collega-geheim agent een poging bij Petten in een motorboot de Noordzee over te steken. Of ze vervolgens gearresteerd of verdronken zijn, is nooit opgehelderd.

Tien maanden later worden Mulock Houwer en Sisselaar van hun bed gelicht en overgebracht naar het Huis van Bewaring in Amsterdam en vervolgens naar de gevangenis in Scheveningen. Kea schrijft in 1988 over die nacht van 17 op 18 september 1942: 'Ik heb nooit begrepen waar-

door wij beiden dit zo koel en rustig lieten gebeuren. Vader had zelfs de zelfbeheersing mij nog iets van geld of papieren uit zijn zak te geven. Alles voltrok zich in niet meer dan 5 minuten en één van hen [= een van de drie politiemensen] bleef bij mij achter. [...] Hij begon op het bureau rond te neuzen. Ik zei hem dat hier niets te vinden zou zijn. Daarna vertrok hij en bleef ik alleen met een miserabele nacht voor mij. Ik ging niet naar bed, ijsbeerde overwegend en ging tenslotte een poosje op de bank liggen om mij te beraden; vooral om de kinderen op de hoogte te stellen, maar ook het kantoor en de kindertehuizen.' Een week later begint ze met het oorlogsdagboek.

Klein en groot leed

Het eerste kwart van het dagboek heeft het karakter van een kroniek, een logboek in telegramstijl van de dagelijkse gebeurtenissen. Kea Mulock Houwer heeft later verklaard dat zij 'Hennie van Veen als typiste [...] alle belangrijke gebeurtenissen [liet] opschrijven voor de directeur van wie ik als zeker aannam dat hij zou terugkomen'. De notities in de rest van het document vanaf maart 1944, zijn uitgebreider, meer verhalend en vaker in de ik-vorm. Vrijwel zeker zijn deze door Kea zelf getypt.²

Enkele thema's keren regelmatig terug. Belangrijk zijn aanvankelijk vooral het reilen en zeilen van de pupillen (bijvoorbeeld 2-10-1942: 'Christine Smits is weggelopen')³, personeelskwesties (8-3-1944: 'Personeelprobleem wordt moeilijker. Op advertenties meldt zich bijna niemand.') en de positie van Joodse kinderen en medewerkers (14-11-1942: 'Verzoek om telegram naar Westerbork aangaande afkomst Esther Groen. Zij wordt anders uitgezonden. Getelegrafeerd: dat zij geen Jodin was (geen 4 J. voorouders)'). Klein en groot leed worden in één adem genoteerd: 5-12-1942: 'St. Nicolaas van Zandwijk verliest zijn mijter in den storm, kan deze niet meer vinden en steekt bij het zoeken zijn baard in brand. [...] Brief van den hr. van Cleeff dat Esther doorgezonden is. Ze heeft een brief uit den trein gegooid. "Wie wil deze posten? dank U".)

Naarmate de oorlog vordert, groeit het aantal notities over confrontaties met Duitsers die panden willen vorderen (8-3-1944: 'Militaire overheid betoont angstwekkend veel belangstelling voor Zandbergen') of jongens willen recrute-

Kinderen van Zandbergen tijdens een uitstapje, mogelijk in de zomer van 1944.

□ ARCHIEF EEMLAND, ARCHIEF ZANDBERGEN

ren voor de SS en *Luftwaffe* (9-10-1943: 'Tegen 5 uur meldde zich een duitse Feldweibel met "dame" [= een tolk] om bij de jongens propaganda te maken voor de duitse Luftwaffe [...] Bezoek bij de jongens duurt niet langer dan een minuut of 5, daar de jongens geen Duits verstaan en allen zwijgen.') Tekorten aan kleding, brandstof en voedsel, hoewel steeds nijpender, krijgen bescheiden aandacht (30-11-1944: 'Hr. Hans weegt de jongens. Alle kinderen zijn afgevallen'). Van ziektes, zoals difterie, kinkhoest en dysenterie, wordt meestal alleen vermeld dat ze veelvuldig voorkomen.

Nacht und Nebel

Opvallend weinig woorden besteedt Kea in het dagboek aan het lot van haar man.⁴ Die is half november 1942, net als zijn vriend Sisselaar, van Scheveningen overgebracht naar de *Polizeigefängnis und Untersuchungs Gefängnis* van de *Sicherheitsdienst* in Haaren (Noord-Brabant). Daar kan Kea iedere twee weken heen om de was te ruilen en hem 'einige Lebensmittel und Obst' te bezorgen. Het is steeds afwachten wat de controle doorlaat. Kea laat zich niet intimideren en meet zich, schrijft ze in 1988, 'een soort gevechtshouding' aan. Die komt haar later in Amersfoort van pas, als ze pupillen en gebouwen uit de handen van de bezetter probeert te houden of terug probeert te krijgen. Enkele keren mag ze haar man in Haaren kort zien, één keer in gezelschap van haar kinderen.

Begin oktober 1943 wordt Daan Mulock Houwer overgebracht naar het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*. Aan het einde van diezelfde maand gaat hij als *Nacht und Nebel*-gevangene⁵ op transport met onbekende bestemming. Drie keer viert zijn vrouw, kinderen en de tehuis-hoofden op 8 maart zijn verjaardag met koffie en koek zonder te weten waar hij is en of hij nog in leven is. Er wor-

Pension St. Joseph waarin vanaf september 1944 de bewoners van het Ortt huis en het gezin Mulock Houwer ondergebracht zijn.

□ COLLECTIE ARCHIEF EEMLAND

den wel pogingen gedaan zijn verblijfplaats te achterhalen. In mei 1944 meldt het dagboek 'bericht van het Rode Kruis, dat de Directeur onvindbaar is'.

Vorbereiden op het ergste

Het deel over het laatste oorlogsjaar is het meest uitvoerig en daarin beschrijft Kea hoe de oorlog steeds meer greep krijgt op het leven van de bevolking van Zandbergen. Na de geallieerde landing in Normandië (6 juni 1944) lezen we in het dagboek: '9 Juni. Maatregelen genomen, rekening houdende met eventuele invasie in Nederland: 1e. Hoofden bij de telefoon slapen. 2e. Zelfde avond nog met elkaar bespreken en doordenken, wat er gedaan dien[t] te worden bij eventueel gevaar. 3e. Tot nader order geen kinderen naar school. 4e. Tot nader order geen personeel buiten de stad.' Een paar dagen lijkt het gevaar geweken en juli is volgens het dagboek zelfs een 'betrekkelijk rustige maand'. Oorlogsdrama en alledaags leven gaan weer hand in hand: '15 Augustus. Hevige luchtactie boven Soesterberg. Een Engels vliegtuig stort brandend neer. Inmiddels verlopen de vacantielannen met de kinderen van de huizen allemaal nogal prettig. Het weer is heel mooi geworden.' Veel onbezorgde dagen zullen er voorlopig echter niet meer volgen. Vier dagen later vordert de Duitse weermacht 'de Directeurswoning, kantoren en het Ortt huis [...] Ons wordt aangewezen [...] het Pensioonaat St. Joseph aan de Weversingel in de binnenstad'. Op Dolle Dinsdag (5 september) nemen de Duitsers hun intrek in het Ortt huis en vorderen in Amersfoort 'alles wat maar rijden kan', 'waardoor het Ortt huis er met geleende handkarren op uit trekt'. Kea heeft al haar overtuigingskracht nodig om van de *Oberleutnant* gedaan te krijgen dat de Zandbergers zoveel mogelijk spullen mogen verhuizen naar hun nieuwe huisvesting. Ze moeten St. Joseph delen met een groep Duitse soldaten van de *Eisenbahnabteilung*. Dat leidt tot precaire situaties als in

oktober veertien jongens van Zandbergen zich onttrekken aan de meldingsplicht voor alle 17- tot 50-jarigen die graafwerk moeten verrichten 'achter de IJssel'. Ze duiken onder in de kelders van St. Joseph.

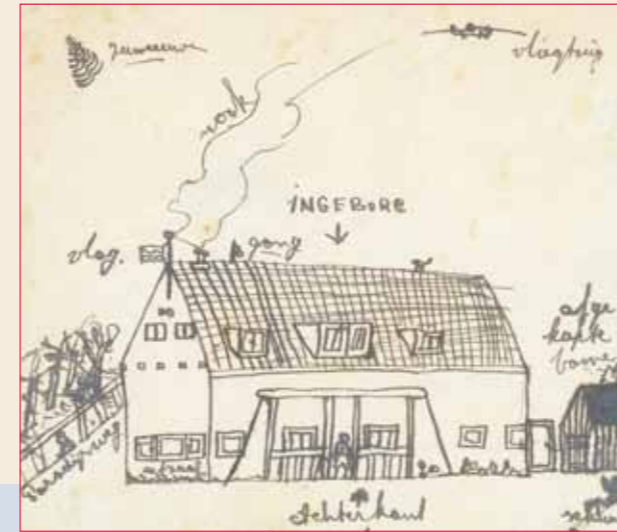
Bevrijding met een rouwrand

Die winter en voorjaar is er gebrek aan alles (2-1-1945: 'De bommenroof op Zandbergen wordt schrikbarend') en loopt St. Joseph meerdere keren schade op door beschietingen en bombardementen (27-4-1945: 's Avonds tegen 9 uur ontploft een granaat in St. Joseph, waarbij het plafond van de kamer van een der evacués [die zijn er ook ingetrokken] naar beneden komt.'). Nog meer jongens duiken onder, maar er zijn ook jongens en meisjes die zich bij de *Luftwaffe* melden in de hoop daarmee beter af te zijn. Steeds doet Kea alle moeite hen weer uit handen van de Duitsers te krijgen, meestal met succes.

Canadese troepen op 7 mei in de Langestraat. Het oorlogsdagboek van die dag: 'De hele stad wordt opgewonden, eindelijk voelt men de zekerheid. Ook hier in St. Joseph en onze jongens racen om zo snel mogelijk in de stad te komen.'

□ FOTO SEM PRESSER / ANEFO | COLLECTIE NATIONAAL ARCHIEF

Tekening van een pupil uit Huize Ingeborg, gemaakt in mei 1945.

□ ARCHIEF EEMLAND, ARCHIEF ZANDBERGEN

Het wachten op de bevrijding duurt die laatste week lang. Op 4 mei verlaten de Duitsers het in februari gevorderde Treekerbergje en Zandbergers trekken er direct in om het voor verdere plunderingen door stadgenoten te behoeven. De volgende dag, als Duitsland officieel gecapituleerd heeft en de eerste Nederlandse vlaggen uitgestoken worden, vinden er in de stad nog hevige gevechten plaats tussen Duitsers en manschappen van de ondergrondse die hen willen ontwapenen. En ook daarvan ondervindt Zandbergen de gevolgen. 5-5-1945: 'Een verdwaalde kogel tijdens een gevecht in de Hendrik v. Viandestraat wordt het noodlot voor het Treekerbergje. Hij dringt door een smal raampje naar binnen en treft Elfriede Ingenkamp [een 15-jarige pupil van Zandbergen] dodelijk. In dit huis een geweldige terugslag in de feestvreugde.'

Op 7 mei trekken de Canadezen de stad binnen. Voor Zandbergen wordt het feest compleet, als tien dagen later bekend wordt dat de directeur de oorlog overleefd heeft en op weg is naar Nederland. Eind oktober 1943 is hij terechtgekomen in het *Nacht und Nebel*-concentratiekamp Struthof-Natzweiler in de Elzas. De Duitsers brengen in september 1944 de gevangenen over naar Dachau. Het kamp wordt in april 1945 door de Amerikanen bevrijd. Op 31 mei 1945 arriveert de directeur bij St. Joseph en wordt hij herenigd met zijn gezin en Zandbergen.⁶

Zandbergen heeft de oorlog overleefd, maar niet zonder slachtoffers en zware schade. Dat de meeste kinderen het er goed vanaf gebracht hebben, is voor een groot deel te danken aan de staf, met Kea Mulock Houwer en Hertha Müller Kühnental in de hoofdrollen. De waarnemend directeur is tijdens de oorlogsjaren al verschillende malen door het bestuur geprezen om haar inzet en doortastendheid (het bestuur komt tot mei 1944 nog twee maal per jaar bijeen). Op 3 augustus 1945 wordt ze, in aanwezigheid van haar man, nog een keer gehuldigd en krijgt ze een gouden armband. 'De vergadering is ontroerd', noteert de notulist eenvoudig.

Noten

- 1 Zie: Maurice van Lieshout, *Rebel with a cause. Daan Mulock Houwer (1903-1985), vernieuwer van de jeugdzorg* (Utrecht 2011) en het aan hem gewijde hoofdstuk in de app *Publiek Geheim* van Archief Eemland, 2014.
- 2 Alleen de laatste pagina (23 t/m 29 mei 1945) is weer van een andere hand. Het dagboek bestaat uit 52 vol getypte vellen. Tussen 19 juni 1943 en 8 maart 1944 zijn er alleen (deels retrospectieve) aantekeningen gemaakt op 1, 16 en 26 november 1943 en 15 januari 1944. Het beeld van Zandbergen in de oorlogsjaren wordt aangevuld door jaarverslagen en archiefstukken uit die periode, de brieven die Kea Mulock-Houwer schreef aan 'vader en moeke Ortt' [Ortt was de voorganger van Mulock Houwer als directeur en voor hem als een (pleeg)vader] en door een oorlogsdagboekje dat zoon Rob (geboren 1932) in 1945 bijhield. Fragmenten uit beide laatstgenoemde documenten zijn opgenomen in het boek dat de laatste schreef over zijn vaders leven (Mulock Houwer 2010). Tot slot zijn er de herinneringen die Kea neerschreef in 1988 en die door zoon Rob in eigen beheer werden uitgegeven in 2012.
- 3 Het weglopen van pupillen is gedurende de gehele oorlogsperiode een hardnekkig probleem. Op de, vaak problematische, pubers is minder controle dan voorheen, terwijl de oorlogsomstandigheden voor hen niet alleen beangstigend, maar ook spannend en verleidelijk kunnen zijn. Het meisje dat in oktober 1942 wegliep, wordt intensief opgespoord. Een inval van de politie in een huis waar ze zou verblijven, levert niets op. Daarna wordt ze in een café gezien in gezelschap van vier Duitsers. Na een maand wordt ze 'teruggebracht door politie in Soesterberg. Smerig tot op het onbeschrijflijke, zeer vermagerd. Laat weinig los over haar belevingen, heeft iets "verdierlijks" volgens tante Fietje [een groepsleidster].'
- 4 Mogelijk vond Kea Mulock Houwer het logboek, uiteindelijk bedoeld als een soort *briefing* voor haar man als hij terug zou keren op zijn post, daar niet passend voor. Pas in het laatste oorlogsjaar krijgt het document meer het karakter van een dagboek met persoonlijke bespiegelingen, maar die betreffen dan vooral het verloop van de oorlog.
- 5 De NN-straftklasse is speciaal bedoeld om verzetsmensen spoorloos te doen verdwijnen.
- 6 Zijn vriend Sisselaar zou het kamp niet overleven.

Bronnen

Archief Eemland, Archief Zandbergen: Jaarverslagen 1940, 1945-1947; notulen Commissie van Verzorging 1939-1946; oorlogsdagboek 24-9-1942 t/m 29-5-1945. Archief Eemland, digitaal archief historische kranten 1939-1947. Bloemhof, J.L. (bewerking Joost van der Spek), *Amersfoort '40-'45* (Amersfoort 2005). Lieshout, Maurice van, *Thuis bij Zandbergen. 140 jaar jeugdzorg* (Utrecht 2014). Mulock Houwer, Rob, *Ik heb mijn lied gezongen. Het leven van Daniël Quirin Robert Mulock Houwer (1903-1985)* (Den Haag 2010). Mulock Houwer, Rob (redactie), *Slachtoffer van de plicht. Het eigen verhaal van G.G. Mulock Houwer-Post (1902-1991)* (Den Haag 2012).